

แนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชน
วัดทองใน เขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานคร*

GUIDELINES FOR BUILDING THE MORAL ENCOURAGEMENT FOR THE
ELDERLY BASED ON BUDDHIST TEACHINGS OF WAT THONG NAI
COMMUNITY, SUAN LUANG, BANGKOK

พระพงษ์ยุทธ ฐานาวโร (กำจายฤทธิ)¹ และ วิโรจน์ คุ่มครอง²

PhraPhongyuth Thānavaro (Kamjairith)¹ and Viroj Koomkrong²

¹⁻²มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹⁻²Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Corresponding Author's Email: Romeopkboss@gmail.com

วันที่รับบทความ : 31 สิงหาคม 2568; วันแก้ไขบทความ 8 กันยายน 2568; วันที่ตอบรับบทความ : 10 กันยายน 2568

Received 31 August 2025; Revised 8 September 2025; Accepted 10 September 2025

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการ ได้แก่ 1) เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการจำเป็นแนวทางการสร้างกำลังใจของผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร 2) เพื่อพัฒนาแนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรม และ 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการสร้างกำลังใจของผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยอาศัยกระบวนการวิจัยเอกสารควบคู่กับการวิจัยภาคสนามผ่านการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้องจำนวน 17 รูป/คน ได้แก่ พระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญด้านพระพุทธธรรม นักวิชาการด้านจิตวิทยาเชิงสร้างสรรค์ และผู้สูงอายุที่อาศัยอยู่ในชุมชนวัดทองใน วิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท

Citation:

* พระพงษ์ยุทธ ฐานาวโร (กำจายฤทธิ) และ วิโรจน์ คุ่มครอง. (2568). แนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานคร. วารสารสหศาสตร์การพัฒนาศึกษา, 3(5), 730-743.

PhraPhongyuth Thānavaro (Kamjairith) and Viroj Koomkrong. (2025). Guidelines For Building The Moral Encouragement For The Elderly Based On Buddhist Teachings Of Wat Thong Nai Community, Suan Luang, Bangkok. Journal of Interdisciplinary Social Development, 3(5), 730-743.;

DOI: <https://doi.org/10.>

Website: <https://so12.tci-thaijo.org/index.php/JISDIADP/>

ผลการวิจัยพบว่า ผู้สูงอายุในชุมชนประสบภาวะความเสื่อมถอยทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และสังคม ส่งผลให้เกิดความรู้สึกโดดเดี่ยว ว่างเปล่า ไร้คุณค่า และขาดแรงใจในการดำรงชีวิต โดยเฉพาะในกลุ่มที่อยู่ลำพังหรือมีบทบาทในครอบครัวลดลง ความต้องการจำเป็นของผู้สูงอายุ จึงมิใช่เพียงเรื่องปัจจัยสี่หรือบริการพื้นฐาน แต่คือความต้องการที่จะได้รับความเข้าใจ ความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล และการมีพื้นที่แห่งคุณค่าในสังคม

ในการพัฒนาแนวทางการสร้างกำลังใจ ผู้วิจัยได้ประมวลและวิเคราะห์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยเน้นที่ “สังคหวัตถุ 4” อันประกอบด้วย ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา และ สมานัตตตา ซึ่งมีได้เป็นเพียงหลักธรรมเพื่อสันติภาพระหว่างบุคคลเท่านั้น แต่ยังเป็นกลไกทางจิตวิญญาณที่สามารถฟื้นฟูพลังใจภายในของผู้สูงอายุได้อย่างลึกซึ้ง เมื่อถูกร้อยรัดด้วยความเข้าใจในชีวิตตามแนวพุทธ เช่น ความไม่เที่ยง ความไม่ใช่ตัวตน และการดำรงอยู่ด้วยสติ

จากการสังเคราะห์ข้อมูลภาคสนามร่วมกับหลักธรรม ได้องค์ความรู้สรุปเป็นรูปแบบ “GBMC Model” เพื่อสร้างกำลังใจแก่ผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรม ประกอบด้วย G = Giving alms (ทาน), B = Beautiful speech (ปิยวาจา), M = Make yourself useful (อุตถจริยา), และ C = Consistency (สมานัตตตา) โดยโมเดลนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในระดับครอบครัว ชุมชน วัด หรือศูนย์ดูแลผู้สูงอายุได้อย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยต้นทุนต่ำแต่ส่งเสริมพลังภายในที่ยั่งยืน เป็นการรื้อฟื้นพลังแห่งธรรมะเพื่อประคับประคองจิตใจผู้สูงวัยให้ดำรงชีวิตอย่างมีคุณค่า ท่ามกลางสังคมไทยที่กำลังเปลี่ยนผ่านสู่ยุคสูงวัยอย่างสมบูรณ์

คำสำคัญ: การสร้างกำลังใจ, ผู้สูงอายุ, หลักพุทธธรรม

Abstract

This doctoral dissertation investigated on 3 main objectives: (1) to study the problems and required needs regarding the building of morale for the elderly at Wat Thong Nai community, Suan Luang, Bangkok; (2) to develop a Buddhist-based approach to morale building for the elderly; and (3) to propose a practical guideline based on Buddhist principles regarding the building of morale for the elderly at Wat Thong Nai community. It was qualitative research integrated both documentary survey and field work through in-depth interviews with 17 key informants, including expert Buddhist monks, constructive

psychologists, and elderly residing at Wat Thong Nai community. Data were analyzed using contextual content analysis.

The results were found that elderly individuals in the Wat Thong Nai community are in physical, emotional, and social deterioration, causing the isolated feeling, emptiness, lack of self-worth, and loss of will to live—especially among those living alone or whose social roles within the family have diminished. Their required needs go beyond basic physical necessities and services; they also require empathy, meaningful social connections, and recognition of their self-worth within society.

In developing an approach to morale building, the researcher analyzed relevant Buddhist teachings, focusing on the Four Bases of Social Solidarity or 4 Sangahavatthu including: Generosity or *Dāna*, Kind Speech or *Piyavācā*, Altruistic Conduct or *Atthacariyā*, and Equality or *Samānattatā*. These teachings are not only guidelines for interpersonal harmony but also serve as profound spiritual mechanisms that nurture inner strength for the elderly when combined with key Buddhist insights such as impermanence, non-self, and mindful living.

From a synthesis of field data and Buddhist teachings, it can be summarized in practical guideline “GBMC Model,” a Buddhist-based morale-building model. It consists: G = Giving alms (*Dāna*), B = Beautiful speech (*Piyavācā*), M = Making benefits (*Atthacariyā*), and C = Consistency (*Samānattatā*). This model can be adapted and implemented effectively in the family, community, temple, or elderly care center, yet it revives the living power as a compassionate force that supports the elderly in meaningful, dignified lives, especially in the context of Thailand’s transition into a fully aged society.

Keywords: Encouragement, elderly people, principles of Buddhism

บทนำ

โลกในยุคปัจจุบัน เป็นยุคโลกาภิวัตน์ เทคโนโลยีทำให้วิถีชีวิตประจำวันของคนไทย สะดวกขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วมีการแข่งขันด้านธุรกิจเทคโนโลยีสื่อสารค่อนข้างสูงมาก ในตลอดช่วงระยะเวลาหลายปีที่ผ่านมา ประชาชนในชุมชนต้องเผชิญกับปัญหามากมาย ทั้งปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาความขัดแย้งทางด้านความคิด และปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองที่ยังคงมีให้เห็นอย่างต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน ปัญหาด้านเศรษฐกิจหรือปัญหาด้านสังคมต่าง ๆ กระทบต่อประชาชนทั้งทางตรง และทางอ้อม เช่น ด้านสังคมขาดการพึ่งพาอาศัยกัน ขาดความสัมพันธ์อันดี ความรักใคร่กลมเกลียว และการไว้นือเชื่อใจกันในชุมชนอันส่งผลทำให้ชุมชนมีความสุขลดลง ด้านเศรษฐกิจ นั้นการพึ่งพาตนเองโดยการสร้างธุรกิจชุมชนซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่จะนำความสำเร็จมาสู่ชุมชน หรือการพัฒนาด้านการศึกษาการแสวงหาความรู้ ข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่าง ๆ การแลกเปลี่ยนความรู้ก็เปลี่ยนแปลงไป สิ่งเหล่านี้ส่งผลกระทบต่อปากท้องความสมบูรณ์ของชุมชน การพัฒนาชุมชน และความสุขในตัวประชากรเหล่านั้น (นาตยา คุ่มครอง, 2553)

สังคมไทยในยุคปัจจุบันกำลังเผชิญการเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุ โดยมีสัดส่วนจำนวนประชากรในวัยทำงาน และวัยเด็กลดลง เนื่องจากอัตราการเกิดและอัตราการตายของประชากรลดลงอย่างต่อเนื่อง จากความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีทางการแพทย์ และการสาธารณสุข การรักษาพยาบาลด้วยยาที่มีประสิทธิภาพสูงและการรู้จักดูแลรักษาสุขภาพของผู้สูงอายุ (ชมพูนุท พรหมภักดี, 2556) โดยส่วนใหญ่เป็นการเปลี่ยนแปลงในทางที่เสื่อมถอยตามอายุ อาจถือเป็นเรื่องธรรมชาติของวัฏจักรการดำรงชีวิตของมนุษย์ การเปลี่ยนแปลงในระบบต่าง ๆ โดยการเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกายนั้น ได้แก่ การเคลื่อนไหวที่ช้าลง การมองเห็นลดลง หูไม่ได้ยิน ผิวหนังเหี่ยวย่น ระบบภูมิคุ้มกันทำหน้าที่ได้น้อยลง ผู้สูงอายุจึงมีร่างกายอ่อนแอ จึงเป็นวัยที่เกิดโรคต่าง ๆ ได้ง่าย ได้แก่ โรคสมองเสื่อม ความดันโลหิตสูง โรคเบาหวาน โรคหัวใจ โรคอ้วน โรคข้อเสื่อม เป็นต้น (ผ่องพรรณ อรุณแสง, 2555)

ในด้านความรู้สึก การรับรู้ จิตใจ อารมณ์ ก็มีการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน โดยที่พบบ่อยในผู้สูงอายุ ได้แก่ ภาวะทางอารมณ์ ผู้สูงอายุจะมีอาการซึมเศร้า หงุดหงิด ขี้ระแวง วิตกกังวล โกรธง่าย เอาแต่ใจ เกิดขึ้นจากระดับฮอร์โมนในร่างกายไม่สมดุลเหมือนเดิม ภาวะทางความคิด ผู้สูงอายุจะชอบคิดเรื่องเดิม ๆ ซ้ำซาก ลังเล หวาดระแวง หมกมุ่น เรื่องของตัวเองทั้งเรื่องในอดีต ปัจจุบัน อนาคต สนใจเฉพาะเรื่องตนเองมากกว่าเรื่องผู้อื่น และส่วนใหญ่จะกังวลว่า

ลูกหลานจะทอดทิ้ง ภาวะด้านความจำ ผู้สูงอายุจะชอบคุย ชอบเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นในอดีตเพราะเป็นส่วนที่สมองจดจำได้ดี แต่มักลืมเรื่องที่เกิดขึ้นปัจจุบันได้ง่าย ๆ จนทำให้ต้องคอยถามซ้ำ ๆ หรือถามบ่อย ๆ นั่นเอง ภาวะทางพฤติกรรม ผู้สูงอายุบางคนจะคอยจู้จี้ ขี้บ่น คอยเตือนซ้ำ ๆ ย้ำเรื่องเดิม ๆ จนกลายเป็นพฤติกรรมประจำตัว แต่บางคนเก็บตัวไม่เข้าสังคม เพราะกลัวจะถูกว่ากล่าวตำหนิ กลัวเป็นภาระ ผู้สูงอายุกลุ่มนี้เสี่ยงที่จะเป็นโรคซึมเศร้าได้ การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม ผู้สูงอายุเป็นวัยของการเกษียณที่ไม่จำเป็นต้องทำงานแล้ว อาจทำให้รู้สึกไม่ได้รับการยกย่อง ไม่มีคนเคารพเหมือนที่ผ่านมา ทำให้ขาดความมั่นใจในตนเอง รวมทั้งภาระหน้าที่และบทบาททางสังคมลดน้อยลง ทำให้ผู้สูงอายุห่างจากสังคม แต่ผู้สูงอายุจะมีเวลามากขึ้น ทั้งการทำกิจกรรมที่ชอบ การท่องเที่ยว และเข้าวัด แต่จะมีข้อจำกัดในการมีสัมพันธ์ภาพกับผู้อื่น ไม่ค่อยสนใจผู้อื่นมากนัก แต่จะสนใจตนเองมากขึ้น (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2538)

การที่หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้เข้าไปผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมไทย จนแทบจะเป็นหนึ่งเดียว และมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยเป็นส่วนมาก ดังจะเห็นได้ว่า เหตุการณ์สำคัญ ๆ ในชีวิตประจำวันเกือบทั้งหมดของคนไทย มีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจกรรมและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคนไทย ชาวพุทธมีวิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกัน จนกระทั่งเหมือนกัน ความเหมือนกันนี้ก่อให้เกิดความรู้สึกว่าเราเป็นพวกเป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นเพื่อนกันเป็นพี่น้องกันยอมส่งผลต่อความรู้สึกเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน เป็นชาติเดียวกัน

กล่าวเฉพาะคุณค่าในด้านการศึกษาอบรมในสมัยก่อน สถาบันพระพุทธศาสนาเป็นสถาบันแห่งแรกที่ทำให้การศึกษาแก่คนไทย การศึกษาของไทยเริ่มต้นจากที่วัด โดยเฉพาะในด้านจริยศึกษา แม้ในปัจจุบันความสำคัญในด้านนี้ยังมีให้เห็นอยู่ ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาลมีนโยบายในการส่งเสริมทำนุบำรุงการศาสนา เพื่อให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจและเป็นสถาบันอบรมศีลธรรมอันดีงามให้แก่ประชาชน ในที่นี้ จะได้ชี้ให้เห็นคุณค่าของพระพุทธศาสนาในด้านการศึกษาเบื้องต้น จริยศึกษา และคุณค่าของการบวชเรียน ทั้งนี้เพื่อจะให้เห็นคุณค่า และความสำคัญ ของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่เหนือจิตใจของคนไทยโดยแจ่มชัดยิ่งขึ้น

พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นศาสนาแห่งสันติสุข มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรม ความคิด และการประพฤติปฏิบัติดีดีของคนไทย การทำความดีต่อกันในระหว่างวงศ์ญาติมิตรสหายเป็นคุณค่าสำคัญที่ต้องเอาใจใส่ อย่างยิ่ง เพราะสามารถสมัครสมานยึดเหนี่ยวน้ำใจให้รักใคร่กัน ไหน่กันถึงกันด้วยความชอบคุณโลก คือชุมชนที่ตั้งอยู่ด้วยความสุขสงบ ก็เพราะอาศัยศีลอาศัยการสร้างกำลังใจโดยใช้หลักสังคหธรรม คือ ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวใจให้รักกัน

เป็นความดีที่นิยมยกย่องเชิดชูของโลกทุกสมัย ทั้งอดีตอนาคต และปัจจุบันโดยเฉพาะหลักสังคหวัตถุ ๔ ที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหัวใจคน และประสานหมู่ชนไว้ให้มีความสามัคคีกัน (อรศิริ เกตุศรีพงษ์, 2550) และสร้างกำลังใจ เป็นสภาพจิตใจที่ดี มีความเชื่อมั่น และความตั้งใจเป็นต้น

บริบทของชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นชุมชนเมืองกึ่งดั้งเดิมที่ยังมีวัดเป็นศูนย์กลางจิตวิญญาณ พบว่าผู้สูงอายุจำนวนมากกำลังเผชิญกับปัญหาความโดดเดี่ยว ว้าเหว และขาดแรงจูงใจในการดำรงชีวิต โดยเฉพาะกลุ่มที่อยู่ติดบ้านหรือติดเตียง ซึ่งสื่อสารกับบุคคลอื่นน้อยลง ขาดกิจกรรมที่มีคุณค่า และรู้สึกสูญเสียคุณค่าแห่งตน ในขณะที่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะ “สังคหวัตถุ ๔” ซึ่งเป็นธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล กลับยังไม่ถูกนำมาประยุกต์ใช้อย่างเป็นระบบในเชิงพื้นที่หรือเชิงชุมชน

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่ายังขาดงานวิจัยที่ผสมหลักพุทธธรรมอย่างเข้มข้น กับการพัฒนากำลังใจของผู้สูงอายุในระดับปฏิบัติการ (Applied Buddhist Morale Model) โดยเฉพาะในรูปแบบที่สามารถนำไปใช้ในบริบทของชุมชนพุทธที่มีลักษณะกึ่งเมืองเช่นนี้ อีกทั้งยังขาดโมเดลการสร้างกำลังใจที่ออกแบบโดยอิงพระธรรมคำสอนและประสบการณ์ตรงของผู้สูงอายุในท้องถิ่น จึงทำให้ยังไม่มีแนวทางการดูแลผู้สูงวัยที่สอดคล้องกับวัฒนธรรม ความเชื่อ และวิถีพุทธอย่างแท้จริงด้วยเหตุนี้ การศึกษาครั้งนี้จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งในการเติมเต็มช่องว่างทางวิชาการและสังคม โดยอาศัยหลักสังคหวัตถุ ๔ ได้แก่ ทาน (การให้) ปิยวาจา (วาจาไพเราะ) อตถจริยา (การช่วยเหลือผู้อื่น) และสมานัตตตา (ความเสมอต้นเสมอปลาย) (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) มาเป็นฐานในการพัฒนาแนวทางสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองในให้เกิดเป็นแบบแผนที่น่าไปใช้ได้จริง และสอดคล้องกับวิถีชีวิตของสังคมไทยในโลกสมัยใหม่ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้ศึกษาแนวทางการสร้างกำลังใจตามหลักพุทธธรรมสำหรับผู้สูงอายุใน ชุมชนวัดทองใน เพื่อนำผลการวิจัยมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการจำเป็นแนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร

2. เพื่อพัฒนาแนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร

3. เพื่อนำเสนอแนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานคร

สมมติฐานการวิจัย

1. สภาพปัญหาและความต้องการจำเป็นแนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร เป็นอย่างไร

2. การพัฒนาแนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร มีอะไรบ้าง

3. แนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองในเขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานครเป็นอย่างไร

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ประชากรกลุ่มเป้าหมายคือผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) จำนวน 17 รูป/คน ได้แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1. ผู้เชี่ยวชาญด้านหลักพุทธธรรม จำนวน 2 รูป

2. ผู้เชี่ยวชาญด้านการสร้างกำลังใจ จำนวน 2 รูป/คน

3. ผู้สูงอายุที่อาศัยในชุมชนวัดทองใน จำนวน 13 คน โดยการคัดเลือกแบบเจาะจงข้าราชการบำนาญ หรือ เกษียณอายุการทำงาน เป็นกลุ่มที่อยู่ติดบ้านเพียงลำพังในเวลากลางวัน โดยเป็นผู้ที่มีอายุระหว่าง 60 ปี จนถึง 85 ปี

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

แนวทางในการสร้างและพัฒนาเครื่องมือ ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้สร้างเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสร้างแบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับแนวทางการสร้างกำลังใจตามหลักพุทธธรรมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน สร้างขึ้นตามกรอบวัตถุประสงค์ของการวิจัย ซึ่งมีขั้นตอนดังนี้

1. ศึกษาเอกสาร แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษา จากนั้นกำหนดเป็นกรอบปัจจัยที่ครอบคลุมเนื้อหาและวัตถุประสงค์ที่ต้องการศึกษา
2. สร้างแบบสัมภาษณ์ (Interview) ตามกรอบปัจจัยที่กำหนดเพื่อนำไปสอบถามกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้มีส่วนร่วมกับแนวทางการสร้างกำลังใจตามหลักพุทธธรรมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน จากนั้นนำไปปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษาพร้อมทั้งรับข้อเสนอแนะ
3. ปรับปรุงเครื่องมือในการวิจัยและให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือวิจัย
4. นำเครื่องมือที่ผ่านการแนะนำและผ่านผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบแล้วมาปรับปรุงแก้ไขให้สมบูรณ์ โดยปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษาอีกครั้ง
5. นำแบบสัมภาษณ์ไปสอบถามกับกลุ่มตัวอย่างที่กำหนดไว้ แล้วนำผลที่ได้มาเรียบเรียงและปรับปรุงแก้ไขและนำไปปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อนำข้อมูลไปใช้ต่อไป
6. นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ สังเคราะห์ในเชิงคุณภาพ

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการเก็บรวบรวมข้อมูลครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเองการเก็บรวบรวมข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์ที่ใช้ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้ศึกษาวิจัยได้ขออนุญาตและเข้าพบกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญตามกำหนด จากนั้นจึงอธิบายถึงวัตถุประสงค์ของการศึกษาและจุดมุ่งหมายในการสัมภาษณ์ในครั้งนี้ และเริ่มสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญตามแบบสัมภาษณ์ที่เตรียมไว้ และเนื่องจากแบบสัมภาษณ์ที่ใช้ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีลักษณะเป็นข้อคำถามแบบปลายเปิด จึงสามารถที่จะตั้งคำถามที่มีลักษณะเจาะลึกลงไปในเรื่องละเอียดต่าง ๆ ได้อีก ซึ่งมีขั้นตอนดังนี้

- 1) ขออนุญาตรับรองจากบัณฑิตศึกษา เพื่อขอความร่วมมือจากผู้ทรงคุณวุฒิในการดำเนินการวิจัย
- 2) ขอสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา และผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองใน ต่อเนื่องระยะเวลา 5 เดือน ด้วยการใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) โดยผู้วิจัยดำเนินการสัมภาษณ์และบันทึกเสียงการสัมภาษณ์ด้วยเครื่องบันทึกเสียงใช้เทปวีซีดีเสียง และสมุดโน้ตในการจดแต่ละประเด็น เพื่อให้การสัมภาษณ์เป็นไปอย่างต่อเนื่องและอยู่ในกรอบของวัตถุประสงค์ในการวิจัย

3) ผู้วิจัยดำเนินการเก็บข้อมูลแบบสอบถามจากกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด จำนวน ๑๗ รูป/คน เพื่อเก็บข้อมูลเชิงลึกในประเด็นการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและการบูรณาการหลักธรรมพระพุทธศาสนา

4) นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ไปสังเคราะห์ วิเคราะห์เชิงคุณภาพต่อไป

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลตามแนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ คือ ผู้ศึกษาวิจัยได้ดำเนินการประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นำมาจำแนกข้อมูลออกเป็นหมวดหมู่ตามประเด็นสำคัญ โดยอาศัยการจัดหมวดหมู่ของข้อมูลและ จัดบันทึกลงในโปรแกรมคอมพิวเตอร์ ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ ที่ได้ศึกษาค้นคว้ามาเป็นแนวทางในการจำแนกข้อมูล ต่อจากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้นำรวบรวมสังเคราะห์ วิเคราะห์ สรุปประเด็นสำคัญ และอธิบายความเชื่อมโยงกันโดยการเขียนในเชิงพรรณนาเป็นการเขียนเรียงความโดยสอดแทรกความรู้สึกรู้สึกจากสภาพความเป็นจริงลงไปและประยุกต์เข้ากับเหตุการณ์ปัจจุบันให้ทันสมัยเข้าใจง่ายสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้จริงในสังคมกำลังใจตามหลักพุทธธรรมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองในเป็นประเด็นหลักในการวิจัยครั้งนี้

ผลการวิจัย

การศึกษาเรื่อง “แนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานคร” ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยได้ ดังนี้ สภาพปัญหาของผู้สูงอายุนั้น แบ่งออกได้เป็น 3 ด้าน คือด้านกาย ด้านจิตใจ และด้านสังคม ในส่วนของด้านกายนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงทางร่างกาย โครงสร้างของทุกระบบตามธรรมชาติ จากวัย และมีปัญหาเรื่องสุขภาพ โรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ทำให้ร่างกายแอ่งลง มีภาวะแทรกซ้อนนอนไม่หลับ ขี้หลง ขี้ลืม ชอบเหม่อลอย การเดิน หรือทรงตัวก็ทำได้ลำบาก ด้านจิตใจ มักจะมีผลจากการเปลี่ยนแปลงของร่างกายเช่นกัน เพราะการเปลี่ยนแปลงนั้นส่งผลต่อสภาพโดยรวม ทำให้พฤติกรรมของผู้สูงอายุเปลี่ยนไป จิตใจหดหู่ ชอบคิดมาก เป็นสภาวะที่กระทบสะท้อนใจได้ง่าย มักจะมีอารมณ์ที่โกรธ ฉุนเฉียวง่าย โกรธง่าย สิ้นหวัง ขี้เหงา หรือบางคนนั้นมีปัญหาเรื่องโรคซึมเศร้า เพราะมีผลมาจากการกระทบสะท้อนจิตใจ ด้านสังคมเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง ทำให้ผู้สูงอายุแปลงแปลงอุปนิสัย ตามความเปลี่ยนแปลงของโลกไม่

ทัน มีปัญหาด้านการปรับตัว การเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ ต้องการการดูแลเอาใจใส่จากคนในครอบครัว และสังคม

หลักพุทธธรรม สำหรับสร้างกำลังใจ หลักสังคหวัตถุ 4 หมายถึง หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่น ทำให้เกิดความรัก ความสามัคคี และความปรารถนาดีต่อกัน ประกอบด้วย 4 อย่าง คือ ทาน คือการให้ ปิยวาจา คือการใช้คำพูดที่ไพเราะอ่อนหวาน อตถจริยา คือการบำเพ็ญตนให้เกิดประโยชน์ และสมานัตตา คือความสม่ำเสมอ หลักสังคหวัตถุธรรมนั้นสามารถเสริมสร้างกำลังใจให้แก่ผู้สูงอายุได้ เพราะจะด้วยสงเคราะห์ คุ่มครองช่วยเหลือให้ดำรงตนอยู่บนวิถีของการเป็นคนดี เสมอต้นเสมอปลาย ไม่เปลี่ยนแปลง

แนวทางการสร้างกำลังใจ สภาพปัญหาของผู้สูงอายุประกอบด้วย 4 ด้าน คือ ด้านกาย ด้านใจ ด้านสังคม และความต้องการจำเป็น หลักพุทธธรรมที่จะช่วยหนุนนำการสร้างกำลังใจให้แก่ผู้สูงอายุนั้น และต้องมีกิจกรรมเข้ามาร่วม เพื่อทำให้หลักพุทธธรรม ไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น กิจกรรมที่เสริมสร้างกำลังใจ ต้องเป็นกิจกรรมที่เนื่องด้วยกลุ่ม ชุมชน ภายในครอบครัว และเป็นกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม ส่วนรวม เช่น การรวมกลุ่ม ทำอาหาร ทำโรตทาน ออกกำลังกาย การบริจาคของ การไปวัดทำบุญ หรือการฝึกสมาธิ เดินจงกรม หรือการศึกษางานฝีมือ ซึ่งจะก่อให้เกิดเป็นงานที่สร้างรายได้ให้แก่ผู้สูงอายุได้ การที่ได้ร่วมกิจกรรมที่เนื่องด้วยกลุ่ม หรือหมู่นั้น ผู้สูงอายุได้ทำงานด้วยกัน ได้อยู่รวมกัน มักจะได้พูดคุย ปรีกษา เล่าสู่กันฟัง และยังช่วยในด้านของการให้กำลังใจกัน และกันได้

อภิปรายผล

การศึกษาเรื่อง “แนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองโน เขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานคร” ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. สภาพปัญหาและความต้องการจำเป็นของผู้สูงอายุในชุมชนวัดทองโน จากการศึกษาพบว่า ผู้สูงอายุซึ่งมีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป มักประสบปัญหาหลัก 3 ด้าน ได้แก่ ด้านร่างกาย ร่างกายของผู้สูงอายุมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อมมากกว่าสร้างเสริม ทั้งการมองเห็น หู การรับรสและกลิ่น รวมถึงสมรรถภาพทางกายที่ลดลง ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงตามวัยไม่ใช่โรคร้ายโดยตรง ทั้งนี้ยังขึ้นอยู่กับโภชนาการ การพักผ่อน และสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน ผลการศึกษานี้สอดคล้องกับ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข ที่อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายของผู้สูงอายุเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, ม.ป.ป.) และ ชูศักดิ์ เวชแพศย์ ที่

กล่าวว่าการทำงานของอวัยวะรับความรู้สึก เช่น การมองเห็น การได้ยิน และการรับรส ย่อมลดลงตามอายุ (ชูศักดิ์ เวชแพศย, ม.ป.ป.) ด้านจิตใจ ผู้สูงอายุได้รับผลกระทบจากการเสื่อมทางร่างกายและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น การสูญเสียคู่ชีวิต การขาดเพื่อนร่วมรุ่น และสุขภาพที่ถดถอย สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดความรู้สึกว่าเหว่ ท้อแท้ หดหู่ หรือหงุดหงิดง่าย การสูญเสียความมั่นคงทางอารมณ์อาจทำให้สุขภาพกายทรุดลงยิ่งขึ้น สอดคล้องกับ จันทร์เพ็ญ นิยมอินทร ที่ชี้ว่าความสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักส่งผลต่อความมั่นคงทางใจ (จันทร์เพ็ญ นิยมอินทร, ม.ป.ป.) และ มาริสา สุวรรณราช ที่กล่าวว่าผู้สูงอายุมีแนวโน้มวิตกกังวล อ่อนไหวง่าย และต้องการการพูดคุยและการสนับสนุน (มาริสา สุวรรณราช, ม.ป.ป.) ด้านสังคม ผู้สูงอายุมักถูกลดบทบาทในครอบครัวและสังคม เกิดความรู้สึกว่าตนเองไม่เป็นที่เคารพหรือถูกทอดทิ้ง ทำให้ความมั่นใจและการเข้าร่วมกิจกรรมสังคมลดลง ลักษณะนิสัยบางอย่าง เช่น ใจน้อย แสวงงอน หรือสนใจตนเองมากขึ้นก็ปรากฏชัดเจน สอดคล้องกับ สุพัตรา ธารานกุล ที่อธิบายว่าการเสื่อมความเคารพนับถือและการขาดการดูแลเอาใจใส่ในครอบครัวส่งผลกระทบต่อผู้สูงอายุ (สุพัตรา ธารานกุล, ม.ป.ป.) และ กิตติพร เนาว์สุวรรณ ที่กล่าวว่าการลดบทบาททำให้ผู้สูงอายุรู้สึกเหว่และแยกตัวออกจากสังคม (กิตติพร เนาว์สุวรรณ, ม.ป.ป.)

2. แนวทางการสร้างกำลังใจตามหลักพุทธธรรม เพื่อแก้ปัญหาและเสริมสร้างพลังใจให้ผู้สูงอายุ งานวิจัยได้เสนอการนำ หลักสังคหัตถุ 4 มาใช้ ได้แก่ ทาน (การให้) การแบ่งปัน สิ่งของหรือความช่วยเหลือแก่ผู้อื่น เป็นการยึดเหนี่ยวจิตใจและสร้างความอบอุ่นแก่ผู้รับ สอดคล้องกับ พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ) ที่กล่าวว่าการให้ด้วยไมตรีเป็นการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน (พระเทพดิลก, ม.ป.ป.) และ บรรเทิง พาวิจิตร ที่กล่าวว่าทานคือการเอื้อเพื่อเผื่อแผ่เสียสละ (บรรเทิง พาวิจิตร, ม.ป.ป.) ปิยวาจา (การพูดไพเราะ) การใช้ถ้อยคำสุภาพ อ่อนหวาน มีเหตุผล และให้กำลังใจ ช่วยให้ผู้สูงอายุรู้สึกมีคุณค่าและเกิดความเข้าใจ สอดคล้องกับ คุณ โทชน์ ที่อธิบายว่าปิยวาจาคือวจีไพเราะทำให้ผู้ฟังสบายใจ (คุณ โทชน์, ม.ป.ป.) และ ปรีชา นันทาภิวัดณ์ ที่กล่าวว่าวาจาที่ไพเราะทำให้เกิดความสามัคคีและโน้มน้าวใจได้ (ปรีชา นันทาภิวัดณ์, ม.ป.ป.) อัตถจริยา (การทำประโยชน์) การประพฤติที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคม เช่น การช่วยงานบ้าน การพัฒนาชุมชน หรือการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ สอดคล้องกับ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ที่ชี้ว่าอัตถจริยาคือการช่วยแก้ไขและส่งเสริมในทางจริยธรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ม.ป.ป.) และ วศิน อินทสระ ที่อธิบายว่าอัตถจริยาคือการบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม (วศิน อินทสระ, ม.ป.ป.) สมานัตตตา (ความเสมอภาค) การวางตัวสม่ำเสมอ ไม่ถือตัว ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับคนรอบข้าง

และให้ความเสมอภาคแก่ทุกคน สอดคล้องกับ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ที่อธิบายว่าสมานัตตาคือการวางตนเสมอตันเสมอปลาย (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ม.ป.ป.) และ บรรเทิง พาวิจิตร ที่ย้ำถึงความสำคัญของการปรับตนให้เหมาะกับบุคคลและเหตุการณ์ (บรรเทิง พาวิจิตร, ม.ป.ป.)

3. การประยุกต์แนวทางในชุมชน กิจกรรมที่นำหลักสังคหัตถุ 4 มาประยุกต์ เช่น การทำบุญแจกอาหาร โรงทาน และแบ่งปันสิ่งของแก่ผู้ยากไร้ (ทาน) การสวดมนต์ นั่งสมาธิ การเจริญสติ และการใช้ถ้อยคำให้กำลังใจในครอบครัวและชุมชน (ปิยวาจา) การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การดูแลสุขภาพผู้สูงอายุ และการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ (อถตถจริยา) การพัฒนาชุมชนร่วมกัน การวางตนอย่างเสมอภาค และการเยี่ยมเยียนผู้สูงอายุในชุมชน (สมานัตตตา) กิจกรรมเหล่านี้สอดคล้องกับแนวคิดของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่ชี้ว่าการให้และการพูดจาสุภาพช่วยสร้างความปรองดองในชุมชน และ บุญสิริ ขวลิธธำรง ที่เน้นการประพฤติประโยชน์และวางตนเสมอตันเสมอปลายเพื่อสร้างสังคมที่มีความสุขร่วมกัน

4. สรุปภาพรวม การวิจัยชี้ว่า การนำหลัก สังคหัตถุ 4 มาประยุกต์ใช้ในชุมชนวัดทอง ใน สามารถตอบสนองความต้องการจำเป็นของผู้สูงอายุได้ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และสังคม โดยการให้ การพูดจาไพเราะ การบำเพ็ญประโยชน์ และการวางตนอย่างเสมอภาค จะช่วยเสริมสร้างกำลังใจ คุณค่า และคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุได้อย่างมีประสิทธิภาพ

สรุป/ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการสร้างกำลังใจสำหรับผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมในชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง จังหวัดกรุงเทพมหานคร โดยสรุปผู้สูงอายุในชุมชนประสบภาวะความเสื่อมถอยทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และสังคม ส่งผลให้เกิดความรู้สึกโดดเดี่ยว ว่างเปล่าไร้คุณค่า และขาดแรงใจในการดำรงชีวิต โดยเฉพาะในกลุ่มที่อยู่ลำพังหรือมีบทบาทในครอบครัวลดลง ความต้องการจำเป็นของผู้สูงอายุจึงมีไม่เพียงเรื่องปัจจัยสี่หรือบริการพื้นฐาน แต่คือความต้องการที่จะได้รับความเข้าใจ ความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล และการมีพื้นที่แห่งคุณค่าในสังคม

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะสำหรับการนำไปใช้

แนวทางการสร้างกำลังใจตามหลักสังคหวัตถุ 4 ของชุมชนวัดทองใน เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร นี้ ประธาน ผู้บริหาร คณะกรรมการ ของชุมชนต่าง ๆ รวมทั้ง หน่วยงาน สาธารณะสุข มูลนิธิต่าง ๆ โรงเรียน หรือวัด สามารถนำงานวิจัยนี้ไปใช้ได้ เพื่อสร้างกำลังใจ ให้แก่ผู้สูงอายุในชุมชนนั้น ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์มาก

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในอนาคต

การศึกษาวิจัยครั้งต่อไปควรมีการศึกษาธรรมอื่น ๆ ทางพระพุทธศาสนานอกจาก สังคหวัตถุ 4 ว่ามีหลักธรรมใดที่ช่วยสร้างกำลังใจได้

เอกสารอ้างอิง

- กานดา จันทร์แย้ม. (2545). จิตวิทยาอุตสาหกรรมเบื้องต้น. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2538). ประวัติกรมการศาสนาและการศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา.
- คุณ โทชน์ธ. (2537) พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- ชมพูนุท พรหมภักดี. (2556) การเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุของประเทศไทย (Aging society in Thailand). กรุงเทพมหานคร: สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา.
- ธรรมรักษา. (2532). พระไตรปิฎก ฉบับสุภาพิิต. กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์.
- _____. (2536). พระไตรปิฎกฉบับทุกข์ ฉบับที่ 11. กรุงเทพมหานคร: สติ.
- บุญสิริ ขวลิตธารง. (2529). ธรรมโอสธ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์.
- จันทร์จิรา แก่นจันทร์. (2554). ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยค้ำจุนกับขวัญกำลังใจในการทำงาน ของผู้บริหารและครูโรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครพนม เขต 1. ใน วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา. บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยนครพนม.
- ชญาณีษฐ์ รักแจ้ง. (2554). การให้บริการของสำนักงานประกันสังคมตามหลักสังคหวัตถุ 4 ตาม ทัศนะของ ผู้ประกันตนเขตกรุงเทพมหานคร. ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย.

- สุคี ศิริวงศ์พากร. (2556). การศึกษาพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารที่มี ความสัมพันธ์กับความสามารถในการพึ่งตนเองของผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานคร. ใน รายงานวิจัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร.
- สุทธิพงษ์ ปานเพ็ชร. (2550). การประยุกต์หลักพุทธธรรมกับวิถีชีวิตชุมชน. ใน รายงานการวิจัย อิศระ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์.
- นริสา วงศ์พนารักษ์ และคณะ. (2557). คุณภาพชีวิต: การศึกษาในผู้สูงอายุไทย. วารสารพยาบาลทหารบก, 15(3), 65.
- วรภรณ์ บุตรนำชัย. (2559). หลักสังคหวัตถุธรรมในการปฏิบัติหน้าที่ของบุคลากร. วารสาร Journal of Roi Kaensarn Academi, 1(2), 33-34.